

BOŞ ZAMANIN MANİPÜLASYONU VE ÇALIŞMA

UMUT OMAV

Dr.,İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

Abstract:

Leisure time is defined today, different from its first usage, as the time period which is out of individuals working time. Thus, it is possible to claim that working as a great effect and even it has the power to determine the leisure time. But, the leisure time which is defined by working, is a concept not only effects the individuals but also all the members of the society. On the other hand, leisure time, has been led to consuming in order to take the current ruling economic system under guarantee. In other words, the leisure time, defined by the system, has been manipulated for proning the permanence of the system by containing the consuming processes. The purpose of this article is to propose a new term “the manipulation of leisure time” to the labour relations and labour sociology literature and to show the relation between the manipulation of Leisure Time and working in a theoretical framework.

Key Words: Leisure Time, Consuming, Manipulation of Leisure Time, Working, Manipulation of Working.

Özet:

Boş zaman kavramı ilk kullanımdan farklı olarak bugün daha çok bireylerin çalışma süreleri dışında sahip oldukları zamanı ifade etmektedir. Dolayısıyla bireylerin yaşamları üzerinde çalışmanın büyük etkisi olduğu, boş zamanın bile çalışma tarafından belirlendiğini söylemek mümkündür. Ancak, çalışma aracılığıyla tanımlanan boş zaman sadece çalışan bireyleri değil, toplumun bütün bireylerini ilgilendiren ve içine alan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan, boş zaman, hakim ekonomik sistemin işleyişini garanti altına alacak biçimde tüketime yönlendirilmiş bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, sistem tarafından tanımlanan boş zaman, sistemin devamlılığının sağlanması amacıyla yönelik olarak tüketim faaliyetlerini de içerecek şekilde manipüle edilmektedir. Bu makalenin amacı, çalışma ilişkileri ve çalışma sosyolojisi literatürüne “boş zamanın manipülasyonu” kavramını kazandırmak

ve “boş zamanın manipülasyonu” ile çalışma arasındaki ilişkiyi teorik bir çerçeve aracılığıyla göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: Boş Zaman, Tüketim, Boş Zamanın Manipülasyonu, Çalışma, Çalışmanın Manipülasyonu.

GİRİŞ

Sanayileşmenin bir sonucu olarak özgür üretim araçlarından yoksun çalışan sınıfların ortaya çıkması ile birlikte pek çok sorun gündeme gelmiştir. Bu sorunlardan biri de çalışma sürelerinin uzunluğudur. Ancak güncel gelişmeler, gerek çalışma sürelerinin azaltıldığını, gerek esnek çalışma modelleri adı verilen yeni çalışma ilişkileri biçimleriyle de çalışan bireylere daha fazla boş zaman sağlandığını göstermektedir. Ancak, bu şüpheyle yaklaşılması gereken bir durumdur. Çünkü, hakim ekonomik sistem olan kapitalizm karşılık beklemeden hiçbir şeyi kendiliğinden verecek anlayıştaki bir ekonomik sistem değildir. O halde sistemin bu niteliği dikkate alındığında, sistemin çalışanların artan talepleri karşısında çalışma sürelerinin azaltılmasına izin verdiğini, yeni çalışma ilişkileri modelleri icat ederek bu şekilde çalışmak böylece daha fazla ve esnek boş zamana kavuşmak isteyenlerin taleplerini karşıladığını ileri sürmenin fazlasıyla iyimserlik, deyim yerindeyse saf dillik olduğunu kabul etmek gerekir. O halde, boş zamanı tanımlayan ve yaratan kapitalizmin çeşitli biçimlerde boş zamanı arttırıp genişletirken bundan bir beklentisinin olduğu açıktır. Günümüzdeki çilginlik boyutuna ulaşmış ve mutlulukla özdeşleşmiş tüketim tutkusu düşünüldüğünde, sistemin amacının birinci üretim süreci olan çalışma zamanı dışında, ikinci bir üretim zamanı olarak tüketim ile bir sarmal oluşturmak ve böylece hacmi artacak bir biçimde üretim-tüketim dengesinin devamlılığını sağlayarak kendi varlığını sürdürmek olduğunu açıktır. Bu nedenle, artan, çeşitlenen ve esneklenen boş zaman aslında sistem tarafından düşünülmüş bir manipülasyon mekanizmasının kilit noktasını oluşturmaktadır.

Çalışma, bedensel ve zihinsel yıpratıcılığının yanı sıra kişinin özgür zamanını da elinden alan, bireylerin yaşamlarını kendi kontrolleri olmaksızın disipline eden bir özellik taşımaktadır. Bireylerin, çalışma düzeninin üretken süreci içerisinde yer almadıkları zaman da boş zaman olarak tanımlanmaktadır. Ancak, boş zamanın, çalışma dışındaki zaman olarak tanımlanması dahi, boş zamanının olması gerektiği kadar serbest bir zaman dilimini ifade etmediğini, sistem tarafından belirlendiğini göstermektedir. Üstelik, yaşanan süreçte ve özellikle

günümüz koşullarında, bireylere tanınmış bulunan boş zaman süresinin tüketim kalıplarıyla da doldurulmuş olması, boş zamanı aslında yine ekonomik sistem için faaliyetin sürdürüldüğü bir zaman dilimi haline getirmektedir. Bu çalışmada, boş zamanın anlamı üzerinde durulmakta ve nasıl manipüle edildiği sorgulanmakta, sistemin oluşturduğu ve kullanımını denetlediği zaman dilimini ifade etmek için “boş zamanın manipülasyonu” terimi kullanılmaktadır. Konu ile ilgili literatürde henüz kullanılmamış bir terim olan “Boş zamanın manipülasyonu” terimi ile amaçlanan, boş zamanın belirlenişinde hakim ekonomik sistem olarak kapitalizmin nasıl etkin bir rol oynadığını ve bireylerin boş zaman kullanımlarının yine kapitalist ekonomik sistem tarafından tüketime yönelik olarak nasıl biçimlendirildiğini göstermektir. Boş zamanın çalışma ve çalışma ilişkileri aracılığıyla belirlendiği varsayımından hareketle, bu sürecin oluşturulmasındaki manipülasyonun nasıl üretildiği gösterilmeye çalışılmaktadır.

1. Boş Zaman

Boş zaman kavramı çoğu kez işin ya da çalışmanın dışında arta kalan zaman olarak açıklanmaktadır. Bu nedenle çalışma ile boş zaman arasında belirgin bir ilişki bulunduğunu, boş zamanının çalışma kavramı ile açıklandığını söylemek mümkündür (Mullett, 1988: 241-242). “Boş zaman” ilk olarak Thornstein Veblen tarafından ünlü kitabı “The Theory of Leisure Class” (Aylak Sınıf Teorisi)’da tanımlanmıştır [1]. Ancak Veblen çalışmasında “boş zaman”ın kendisinden çok “boş zaman”ı kullanan gruplar üzerinde durmuştur. Veblen tüketimin sadece biyolojik ihtiyaçların tatminin ötesinde toplumsal statü göstergesi olma özelliğini ifade ettiği teorisini geliştirdiği dönemin etkisiyle teorisini daha çok fiziksel olarak çalışmayan, sadece üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulundurmaları sebebiyle bunların getirilerini tüketen sınıfı dikkate almıştır (Kıray, 2005: 17-18).

Veblen’in bu sınıfsal yaklaşımı günümüz açısından geçerliliğini yitirmiş gibi görünmektedir. Çünkü, Veblen analizinin ağırlık noktasını emek sarf etmeden tüketim yapabilecek servete ya da gelire sahip olan bireylere ayırmıştır ve bu gruba “Aylak Sınıf (Leisure Class)” adını vermiştir. Veblen’in “zamanın üretici olmayan tüketimi” olarak nitelendirdiği “Boş Zaman (Leisure Time)” (Veblen, 2004: 44) kavramı günümüzdeki anlamıyla yine bu sınıfı kapsıyor olsa da kapsamı çalışan sınıfları da içerek şekilde genişlemiştir. Bugünkü kullanımı itibarıyla boş zaman ilgisi daha çok çalışan sınıfların boş zamanı olarak değişim

göstermiştir. Bununla ilgili yapılan tanımlamalar da daha çok, boş zamanı çalışmanın dışında gerçekleşen zaman olarak nitelendirme eğilimindedir.

Günümüzde boş zaman, işin zorlayıcılığından kurtulma ve gevşeme olarak tanımlanmaktadır (Aytaç, 2006: 28). Bu şekilde bir tanımda, işin, üretim sürecine dahil olmanın sıkıntı verdiği, rahatsız edici olduğu, bireyin belirli bir zahmet altına girdiği, özgürlüğünün bir anlamda kısıtlandığı peşinen kabul edilmiş olmaktadır. Örneğin, Schumacher'e göre, emeğe ödenen ücret boş zamandan yapılan fedakarlığın karşılığıdır. Linder'a göre de "çalışma çoğunlukla boş zamanda harcanacak gelirin kazanılması olarak görülmektedir. Boş zaman da çoğunlukla stresten uzaklaşma ve rahatlama zamanı olarak görülmektedir." Bununla birlikte DeGrazia da "saate bağlı zamanın serbest olamayacağını" söylemekte ve "saatin tiranlığı"ndan bahsetmektedir. Zira, boş zaman işe geri dönüşü için bir hazırlanma süresi olduğu için aslında serbest bir zaman dilimini ifade etmemektedir (Mullet, 1988: 242-243). DeGrazia'nın tespitlerinin çok doğru olduğunu hemen belirtmek gerekir. Çünkü, ne kadar zaman çalışılacağına, ne kadar süreyle çalışılacağına, ne zaman iş başı yapılacağına, ne zaman ara verileceğine, çalışanın kendisi değil, onu çalıştıranın denetimindeki saat söylemektedir. Denetim içindeki zaman dilimi, denetim dışında olduğu ileri sürülen zaman dilimini de, işe gidip gelmek için harcanan zaman, iş için yapılan hazırlıklar gibi uğraşlarla da denetlenmektedir. Böylelikle boş zaman daha geniş bir ifade ile zaman bireyin doğal zamanının ötesinde birey tarafından belirlenen bir süreyi değil, başkaları tarafından, saat aracılığı ile denetim altına alınan süreyi ifade etmektedir. Geniş anlamda zamana bağlı olarak boş zaman da böylelikle aslında sistem tarafından denetim altına alınmış süreyi ifade etmektedir[2].

Gerçekten de ilk bakışta boş zaman, iş dışındaki sürede bireylere bırakılan zaman olarak görülmektedir. Öyle ki, insanlar çalışma düzenin kendilerine tanımlamış olduğu çalışma günü ve saati dışındaki zamanları boş zaman olarak kullanmaktadırlar. Ancak, yukarıda da ifade edildiği gibi, boş zaman aslında disipline edilmiş ve kesin sınırları çizilmiş kısaca denetim altına alınmış bir zaman dilimi olarak tanımlanabilmektedir. Çünkü, boş zamanın ne olduğunu disipline edilmiş çalışma ve saat belirlemektedir. Dolayısıyla, boş zaman gerçek anlamda özgür zaman değildir. Bunun nedeni, boş zamanın kişinin kendisini çalışma için yenilemesi, stresten uzaklaşması ve tekrar

çalışmak için gerekli olan gücü toplaması için gerekli olan zaman olarak belirlenmiş olmasıdır.

Sistemin boş zamanı denetim altına almasının en önemli nedeni, boş zamanın, sistemin devamlılığının ve gelişmesinin gerektirdiği tüketimi gerçekleştirmek için kullanılan zaman dilimini ifade etmesidir. Bu nedenle sistem açısından boş zaman, bireylerin serbest kararlarına bırakılamayacak kadar değer kazanmış bulunmaktadır. Dolayısıyla, bireylerin boş zamanlarını kullanma biçimleri de sisteminin ilgilendiği bir konu haline gelmiştir. Hem boş zamanın belirlenmesinin hem de içeriğinin nasıl doldurulacağına bireylerin kendi denetiminde olmamasını, aksinde sistem denetiminde olmasını bu makalede “boş zamanın manipülasyonu” olarak adlandırmayı tercih ettim. Çünkü, boş zamanın kendisi, çalışılmayan diğer bir ifade ile üretim süreci dışındaki zamanı ifade etmek üzere sistem tarafından yaratılmakta ve üretim süreci dışındaki bu zaman diliminin doldurulacağına bilgisi de yine sistem tarafından empoze edilmektedir.

2. Boş Zamanın Manipülasyonu

Günümüzün hakim ekonomik sistemi olan kapitalizmin gerektirdiği boş zaman, birey tarafından kendisini yenilemek ve rahatlatmak amacıyla tüketim yapmayı gerektirmektedir. Çünkü kendisine sunulan da tam anlamıyla budur. Dolayısıyla boş zaman olarak tanımlanan zaman dilimi aslında tam anlamıyla boş ya da serbest bir zaman dilimini değil, bireylerin kendi birincil üretim zamanlarında gerçekleştirdikleri üretimin devamlılığını sağlayan ikincil bir üretim zamanıdır. Diğer bir ifade ile boş zaman tüketerek üretimi desteklemeyi amaçlamış olan ve aslında yine üretim sürecinin bir parçası sayılabilecek bir zaman dilimini ifade etmektedir.

Özlemlerle beklenen bir hafta sonu tatili, alışverişe çıkmak, sinemaya gitmek, dışarıda yemek yemek için bulunmaz fırsatlar olarak algılanmaktadır. Aynı şekilde, yıllık izinler de, denize gitmek, güneşlenmek ve hatta sıkıntı veren iş elbiselerinden kurtulmak için birer fırsat sunmaktadır.

Ancak, özlemlerle beklenen hafta sonu tatilleri ve yıllık izinler, bireylerin denetiminde olan bir zaman dilimini ifade etmemektedir. Sistem tarafından kendilerine tanınmış zaman dilimlerini ifade etmektedir. Kısaca, çalışma saatleri, çalışma saatleri dışındaki zamanın

sınırlarını çizebilmekte, nasıl ki bireylere ne zaman çalışacaklarını dikte edebiliyorsa, aynı şekilde ne zaman dinlenebileceklerini ve nasıl dinlenmeleri gerektiğini de dikte etmektedir.

Böylelikle hakim ekonomik sistem olan kapitalizm, bireylerin çalışma saatlerini ve çalışma dışı saatlerini belirlerken, bütün bu zaman dilimlerini kapsayacak biçimde örgütlenmesini sürdürmektedir. Çünkü, bireyler üretici oldukları kadar tüketici olma özelliğini taşımaktadırlar. Öyleyse, şu düşünceyi ileri sürmek yanlış olmayacaktır: Kapitalizm, bireylere mesai saatleri içinde üretme, mesai saatleri dışında tüketme görevini yüklemiştir.

Yüzyıllardan beri , çalışma ilişkilerinde bireylerin üretici rolü tartışmasız bir biçimde açıkça bellidir. Ancak günümüzde, bireylere üretici rollerinin yanında bir de tüketici rolü verilmiştir. Çünkü, “çağdaş toplum üyelerini esasen tüketici olarak görür... “arz-temizleyici talebe” katkıda bulunması ve iktisadi bunalım döneminde “tüketici önderliğinde iyileşme”nin bir parçası olması gerekir.” (Bauman, 1999: 132) Bunun nedeni modern ekonominin, ekonomik aktivitenin, kesin olarak tüketime dayanmasıdır. (Mullet, 1988: 243). Ancak, çalışma saatlerinde tüketim yapabilmeye imkanı sınırlı olan bireyler, çağdaş toplumun tüketici olma gereğini yerine getirememektedir. Bu nedenle, klasik anlamda boş zaman adı verilen kendini yeniden üretme süreci de dahil olmak üzere, bireylerin tüm faaliyetlerinin ekonomik sistemin varlığı sürdürmesi için gerekli ve mutlak amacı olan tüketime yönlendirilmesi, “boş zamanın manipülasyonu” olarak adlandırdığım kavramın dayanak noktasını oluşturmaktadır.

Boş zamanın kullanımının serbestçe bireylerin kararlarına bırakılmamış olması, başka bir ifade ile manipüle edilmesinin bir örneği olarak, günümüzde arttırıldığı ileri sürülen boş zamanın değerlendirilmesi için de gidilmesi gereken mekanların ve aktivitelerin de tüketim ile iç içe olması gösterilebilir.

Söz konusu bu mekan ziyaretleri ile faaliyetlerin temel özelliği, modern ekonominin temel amacı olan tüketime yönlendirilmiş olmasıdır. Örneğin, iyi bir boş zaman aktivitesi olan yürüyüşün bile, bu iş için gerekli olduğu benimsetilen tüketim malları ile, modern ekonomi tarafından içselleştirildiği görülmektedir (Bocock, 2005: 110).

O halde, bu noktada Őu soruyu sormak gerekmektedir: “Neden, bireyler g¼çl¼kle kazandıklarını bu kadar kolay ve isteyerek harcama eğilimindedirler?”

Bireylerin boş zaman aktiviteleriyle ulaşmak istedikleri amaç, yaşam kalitelerini artırmaktır. (Yin, 2005: 178). Ancak, aktivitelerin niteliğine bakıldığında bunların modern ekonomik sistem tarafından tüketim arzularını kamçılama fonksiyonları gözden kaçmamaktadır. Çünkü, yaşam kalitesinin zenginleşmesi aslında çalışanlar açısından çalışmak için kendini yeniden üretme sürecinin başlı başına temel fonksiyonudur. Böylelikle, boş zaman tüketebilmek için ayrılan zaman dilimi haline gelmektedir. Dolayısıyla ekonomik sistem insanları sadece çalışma saatlerinde değil aynı zamanda boş zaman olarak adlandırılan sürelerde de kuşatmış bulunmaktadır. İnsanlar öyle bir tüketim sarmalı içerisinde erimektedirler ki, Marksist görüşü savunan yazarların savunduğu boş zamanı yeniden üretim sürecine katılabilmek için gerekli olan güç kazanma zamanı olarak tanımlamalarının çok ötesinde artık boş zamanın piyasa tarafından üretilen ürünlerinin tüketilmesi için gerekli olan zaman olarak algılanması tehlikesi de gündeme gelmiş bulunmaktadır. Bu nedenle önemli bir tüketim aracı olan boş zamanın da kontrol edilmesi ve tüketime yönlendirilmesi gerekmektedir. Bu amaçla da bireylere boş zaman kavramının benimsetilmesi gerekmektedir.

2.1. Boş Zamanın Oluşturulması

Günümüz bireyleri için boş zaman bir rahatlama ve iş ortamından uzaklaşıp kendisini yeniden üretme zamanı olarak tanımlanmaktadır. Daha önce yapılan tanımlarda da olduğu gibi, boş zaman bireylere çalışma süresi dışında verilmiş olan, dolayısıyla da çalışma ile anlam bulan bir zaman dilimini ifade etmektedir. Dolayısıyla boş zaman temelde çalışma düzeni tarafından oluşturulmaktadır.

Boş zamanın aslında tam olarak kapitalizm tarafından yaratılan bir kavram olduğunu da söylemek mümkündür. Kapitalizmin zamanı tanımlayabilme, parçalara bölme, deyim yerindeyse yeni zaman dilimleri icat edebilme ve bunu bütün topluma benimsetebilme gücü şaşırtıcı, şaşırtıcı olduğu kadar da ürkütücüdür. Örneğin, Postman çocukluğun, günümüz anlamında gerçekten bireylerin yaşamlarındaki ilk boş zaman dilimi olarak tanımlanabilecek dönemin, biyolojik bir unsurdan ziyade Rönesans döneminin icadı olan bir toplumsal olgu olduğunu ileri

sürmektedir. (Postman, 1995:181-182). Bugün için doğal bir süreç olarak kabul edilen çocukluğun ve buna bağlı olarak da çocukluk döneminin icat edilmiş olması ve çok kısa bir süre içerisinde doğal kabul edilir hale bürünmesi gerçekten şaşırtıcı ve düşündürücüdür.

Tüketim amacıyla oluşturulmuş bir zaman dilimi vurgusu, kapitalizm açısından gerçekten büyük bir başarıdır. Çocukluğun icadının kapitalizm açısından başarısı Boulay'ın da ifade ettiği gibi orta sınıfın büyümesiyle "...kendilerinin rollerine ve ailelerine, eğitim ve giyim için çocuklarına yatırım yaptılar ya da harcadılar. Paranın arta kalan kısmı, çocuklarının gösterişçi tüketim nesnelere gibi kullanılmalarını olanaklı kıl[maları]"[3] (Postman, 1995: 62) şeklinde özetlenebilir. Oysa, aynı durum alt sınıflar için söz konusu değildir ve özellikle çocuklar ucuz işgücü olarak kullanılmaktadırlar (Postman, 1995: 72-74). Bu noktada şu savı ileri sürmek yerinde olacaktır: Alt sınıflar, çocukları için para harcayamazlar. Dolayısıyla çocuklar hedef bir tüketici kitlesi oluşturamazlar. O halde, alt sınıfın çocukları üretim için gerekli ucuz işgücünün temini amacıyla (sistemin içerisine tüketici olarak giremediklerine göre) üretici olarak girmeleri gerekmektedir. Oysa orta ve üst sınıfların çocukları aileleri kendileri için harcama yapabildikleri için sistemin içerisine tüketici olarak dahil olmaktadır.

Günümüzde Disney tarafından çocuklara pazarlanan ürünler, çocukların tüketici olma görevleri ile ilgili mükemmel bir örnek oluşturmaktadır. Çocukluk döneminden itibaren çocuklar, Disney'in ürünlerini tüketerek, gelecekteki tüketici yetişkinlerin arasına girmeye hazırlanmakta, bu yolla tüketiciliğe alıştırmaktadır. Disney, sanılanın aksine, sadece masal anlatmamakta, gerçek yaşamdaki eşitsizlikler gibi konuları genç beyinlerin zihinlerini sistemin arzuladığı biçimde oluşturmakta, tipik mutlu bireyler ve aile imajları aktarmak suretiyle arka planda da bunun nasıl olabileceğini göstermektedir. (Schiller, 2005: 145-157). Örneğin,

"Dünya, mutlu bir yaşamın sürdürüleceği bir mekandır ve orta sınıfa mensup Amerikalılar dünyanın keyfini doğrusu bir iyice sürmektedirler. Mesajların iletilmesinde çoğu kez çocuklar, hayvanlar ve tabiatın kombinezonu kullanılmakta, böylesi bir tertip ister bilerek ister bilmeyerek oluşturulmuş olsun, amaca, yani her türlü sosyal çatışmadan azade bir dünyanın takdimine hizmet etmektedir. Sınıf farklılıklarına istinat eden ilişkilerin gizlenebilmesinin mümkün olmadığı

uzun metrajlı komedi filmlerinde ve aynı özelliği taşıyan diğer yapıtlarda, kahramanların orta sınıftan gelen tüketiciler arasından seçilmesine ve bunların hallerinden memnun bir havada takdimine özen gösterilmektedir. Orta sınıfa mensup, halinden memnun bireylerin yakışık almayacağı konular işlenirken işin ayıllarla, aslanlarla, kaplanlarla, yılanlarla ve ördeklerle görüldüğünü görmekteyiz. Bu hayvancıklar, mahalle halkının yerini almakta, böylece sosyal kökenli çatışmalar ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan huzursuzluklar gözlerden kaçırılmaktadır.” (Schiller, 2005: 152)

Çocukluk bir boş zaman dilimi olarak günümüzde de[4] ekonomik sistem açısından varlığını kazançlı bir alan olarak devam ettirmektedir. Çünkü, öncelikle çocuk bugün için sadece tüketicidir ve aynı zamanda gelecek için de yetişkin bir üretici ve tüketicidir. Örneğin, çocuklar sadece kendilerine ayrılan özel televizyon programlarını ve dolayısıyla reklamları değil aynı zamanda diğer programları ve dolayısıyla da reklamları izlemekte ve böylece büyüdüklerinde nelere sahip olabileceklerini ve mutlu bir yaşam sürmek için sahip olmaları gerektiğini görmektedirler.

Dolayısıyla, tüketim görevi sistem tarafından tam bir manipülasyon uygulaması ile çocuklara benimsetilmektedir. Bu konuyla ilgili olarak verilebilecek örnekler, ne yazık ki, Disney ile sınırlı değildir: McDonalds ve Burger King'in oyuncak hediye çocuk menüleri, televizyon ve sinema sektörü tarafından çocuklara pompalanan ve çocuklar arasında bir prestij kaynağı olan çizgi film kahramanlarının oyuncakları, sürekli bilgisayar donanımlarını zorlayan ve bu nedenle yeni bilgisayar alınmasını şart koşan bilgisayar oyunları, zeka geliştirdiği ileri sürülen gofret ve şekerlemeler ile daha binlercesi ekonomik sistemin içinde tüketicilerini beklemektedir.

Çocukluğun icadı örneğinde de görüldüğü gibi her türlü boş zaman bireyin kendi yararı için değil, ekonomik sistemin ihtiyaçlarına cevap vermek için kullanılmakta ve deyim yerindeyse gerektiğinde icat edilmektedir.

Boş zaman, bireylerin başlangıç dönemlerinden itibaren mevcut sistemin gerekliliklerinin aktarım mekanizmasını üstlenmiş

bulunmaktadır. Böylelikle, boş zaman, Aytaç'ın ifadesiyle, "Kapitalizm ve modernite ile birlikte ..., çok farklı toplumsal alanlarla örneğin, sınıf, statü, yaşam tarzı, tüketim, medya, kültür endüstrisi, yabancılaşıma vs. ilişkili hale gelmiştir. Bu ilişki alanları, çok belirgin bir şekilde boş zamanın içeriminde yaşanan zenginleşmeyi ve farklılaşmayı da ele vermektedir. Boş zaman bu nedenle, çok değişik ticari, ideolojik, medyatik, iktisadi, kültürel ve manipülatif bağlamlara sahip bir yaşam alanı olarak görülmektedir." (Aytaç, 2006:30).

Kapitalizmin en önemli kalelerinden biri haline gelen boş zamanın oluşturulması toplumsal dinamiklere karşı yapılan çok boyutlu bir saldırı sonucunda ortaya çıkmıştır. Örneğin, Bauman çalışma etiğinin büyük bir yerinin olduğunu ileri sürmektedir:

"Werner Sombart'ın yorumladığı gibi, yeni fabrika düzeninin kısmi-insanlara ihtiyacı vardı: Karmaşık bir mekanizma içindeki ruhsuz küçük çarklar. Savaş açılan tarafsız, artık işe yaramayan diğer "insan kısımları"ydı. Üretici güç için uygunsuz olan ve üretimde kullanılan kısımlara gereksizce engel olan insani hevesler ve tutkular. Çalışma etiği, esas itibarıyla, özgürlüğün teslim alınmasıydı. Ahlaki cihadın hedefi olan insanlar için, bu vaazın "çalışma etiği" olarak örtbas ettiği gerçek anlam, meçhul bir çorapçınının 1806'daki şu sözlerinde canlı olarak betimlenmişti: "Herhangi bir düzenli çalışma saatine ya da düzenli alışkanlığa duyulabilecek en büyük tiksintiyi işçilerde gördüm... İşçiler epeyce hoşnutsuzdu, çünkü istedikleri gibi girip çıkamıyorlar, istedikleri zaman tatil yapıp tekrar dönüp eskisi gibi çalışmaya devam edemiyorlardı; ve iş saatlerinden sonra diğer işçilerin ters sözlerine o derece maruz kalıyorlardı ki tüm sistemden tamamen tiksindiler ve ben de sona erdirmek zorunda kaldım." Tüm niyet ve amaçlarıyla çalışma etiği için başlatılan cihad bir denetim ve itaat mücadelesiydi." (Bauman, 1999: 16-17)

Böylelikle sistem kendi varlığını sorgusuz sualsiz kabul edecek, doğrudan kendisini sorgulamayacak üretici gücü oluşturmuş olmaktadır.

Kapitalizmin toplumsal dinamiklere karşı düzenlemiş olduğu saldırının boyutları kuşkusuz bir makaleye sığdırılmayacak düzeydedir. Bu nedenle, "boş zamanın

manipülasyonu” ile ilgili genel bir çerçeve çizildiğini düşünerek, bu noktadan sonra boş zamanın manipülasyonunda kilit bir rol oynayan, sistemin tüketim aracılığıyla kendisini üreten yapısı incelenecektir.

2.2. Boş Zamanın Tüketim Zamanı Olarak Keşfi ve Tüketim Amacıyla Manipülasyonu

Daha önceki bölümlerde boş zaman adı verilen zaman diliminin aslında mevcut ekonomik sistemin gereklerini gerçekleştirmek için icat edilmiş ve ayrılmış bir zaman dilimi olarak tanımlanmıştı. Aytaç'ın ifadesiyle,

“Boş zamanın kapitalist sistem tarafından karlı bir değiş/tokuş aracı olarak keşfedilmesiyle, boş zamanın doğasında ve kullanım değerinde büyük farklılaşmalar yaşandı. Boş zaman başlangıçta nicel olarak arttırıldı ve bu zamanın kapitalist çarkı döndürecek tarzda bir tüketim üssü olarak düzenlenmesi yoluna gidildi. Zira tüketim faaliyeti de en fazla, çalışma saati dışı saatlerde artış gösterdiğinden, iş dışı alanların artan bir ivmeyle kapitalist düzenlemelere konu olduğu, tüketimci bir karakter kazandığına tanık olundu. Bu süreçte, mekanlar, alışveriş merkezleri, eğlence yerleri, oyun/temsil salonları, parklar, turistik bölgeler/aktiviteler vs. gerçekte, tüketimciliği arttırmanın, kapitalist sistemi restore etmenin aracı kurumları olarak öne çıktılar.” (Aytaç, 2006: 34), (ayrıca bkz. Yin, 2005).

Marksist ekolü benimseyen yazarların genel olarak benimsediği görüş, Lafargue'nin “Tembellik Hakkı” isimli çalışmasında oldukça net bir biçimde özetlediği şekilde (Lafargue, 1996: 37-38) insanın yerini makinenin almasına rağmen çalışanların boş zamana kavuşmasının yeterince sağlanmadığıdır [5]. Çünkü, Philp'in de dediği gibi ekonomik sistem çalışma sürelerini, çalışanlar daha az kazanıp daha az tüketeceklerinden, fazlaca kısaltmayı da tercih etmemektedir (Philp, 2001: 31).

Bu noktadan hareketle, kapitalizmin üretim ve tüketim faaliyetlerinin birbirlerini dengeleyecek optimum zamanı oluşturmak

eğiliminde olduğunu ileri sürmek mümkündür. Çünkü, yeterince uzun olmayan çalışma süresi, yeterince tüketim yapacak geliri elde edememek anlamına geleceğinden, yeterince kısa olmayan çalışma süresi de, bireylerin kendilerine zaman ayırma ve böylece bir ekonomik süreç yaratabilecek, yemek pişirmek, çocuğuna bakmak, evini boyamak gibi işlemleri, sistemin dışında gerçekleştirmek ve böylece sistem dışında da yaşanabileceğini fark etmek tehlikesi mevcuttur. Oysa, kapitalizm, çalışma zamanı ve boş zaman dengesini tam optimum dengede kurmaktadır.

Gorz'a göre, insanların boş vakitlerini daha rahat geçirmeleri için, aslında kendileri tarafından ya da bir başka arkadaşlarının yardımıyla gerçekleştirebilecekleri ihtiyaçları da profesyonellere devredilerek (Gorz, 1986: 155) tüketim fazlaştırılmaktadır[6]. Bu durumu Lodziak, Gorz'dan esinlenerek çalışma sürelerinin önemli ölçüde azaltılması durumunda günümüzde piyasada olan mal ve hizmetlere duyulan talebin de azalacak olması anlamına geleceğini ifade etmektedir (Lodziak, 2003: 89). Bu nedenle Offe'nin ifadesiyle "yapısal olarak dayatılmış ihtiyaçlar" ve Lodziak'ın ifadesiyle "gereksinim alanının genişletilmesi" (Lodziak, 2003: 58) ile tüketim artırılmaktadır. Çünkü, artık hayatta kalabilmek için gereksinim duyduğumuz kaynaklar doğrudan ulaşılabilecek durumda olmadığı için (Lodziak, 2003: 50) sisteme olan bağımlılık da giderek artmaktadır.

Boş zamanın çalışanlar açısından yeterince fazlaştırılmasına ya da az parçalı hale getirilmesine izin verilmiyor olması konusunda şunu ileri sürmek mümkündür: Bireylerin çalışma nedeniyle harcadıkları zaman, ki bu sadece etkin çalışma süresini içermemekte, iş için hazırlanma ve yolda geçen süreleri de kapsamaktadır, çalışma dışında kendilerine bırakılan zamanı, vaat edilen rahatlama ve mutluluğa ulaşmak üzere etkin olarak kullanabilmek amacıyla da tüketime sürüklenmektedir. Çünkü, zaman kısa iken ve arzular, istekler fazla iken bireyler bu arzu ve isteklerini karşılayamamanın vermiş olduğu endişe ile daha fazla tüketme ihtiyacı içerisinde[7], [8].

Oysa, bu endişenin getirdiği panik ve buna bağlı olarak gerçekleşen şuarsuzca tüketim, insanları gelirlerinin üzerinde harcama yapmaya yöneltmektedir. Sırım, boş zamanın yetersizliğini ve bu nedenle bireylerin tüketim çılgınlığına sürüklenişini ve buna bağlı olarak sürekli borçlu hale gelmelerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Sürekli tüketme, bunun için çalışıp para kazanma, kazandığı oranda tüketme ve en sonunda tüketip harcadığı oranda mutlu olma anlayışının her fırsatta işlendiği çok unsurlu bir sistem önümüzde duruyor. Başta büyük şehirlerde olmak üzere, sürekli koşuşturma içinde geçen bir hayatı yaşayan insanlar için kendilerine ayıracakları zaman çok az. Öyle ki, içinde buldukları sistem bilinçlerine el koyuyor. Bu yüzden insanların serbest hareket alanları azalıyor. İnsanlara kendi istekleri doğrultusunda hareket alanı açmak yerine, paket halinde huzur veren ortamlar hazırlanıyor ve sunuluyor. Bunların en başında da, diledikleri ürünü diledikleri şekilde ve zamanda alabilecekleri alışveriş merkezleri ve bu merkezlerde diledikleri şekilde harcama yapabilecekleri kredi kartları geliyor. Böyle bir sistem içinde her şeyden önce insanların bireylik özellikleri gelişemediği için, paketlenmiş eğlenme ve dinlenme yerleri dışında alternatif arama zahmetine de girilmiyor. Böylece insanlar önlerinde hazır buldukları araçları kullanarak, kendilerince huzur bulduklarını zannediyorlar. Bir de "borçlu yaşam" olgusu var. Kredi kartına bir kez elini verip kolunu kaptıranlar, en iyi ihtimalle borçlu yaşam tarzını benimsemek zorunda kalıyorlar. İnsanlar borçlu yaşam döngüsü içinde bir denge oluşturmaya çalışıyorlar. Sonuçta her gelir grubu kendi gelirine göre tüketime yöneliyor ve her gelir grubu kendisine göre borçlanma ve borçlu yaşam döngüsünü kuruyor. Böyle bir döngüde gelirin çok düşük veya çok yüksek olması fark etmiyor. Sonuçta borçluluk döngüsü süreklilik kazanıyor.” (Sırım, Zaman Gazetesi, 04.09.2004).

Sırım, çok doğru bir noktaya da yer vermektedir. Bireyler, yetersiz uzunluktaki boş zamanları içerisinde, panik halinde tüketme çılgınlığına kapılmakta ve bu iş için de kredi kartlarına başvurumaktadırlar. İşte bu süreç (benim “boş zamanın manipülasyonu” olarak adlandırdığım süreç) sisteme bağımlılığı arttıracak biçimde, sistem tarafından mucizevi çözüm olarak sunulmuş kredi kartları ile sürdürülmektedir. Böylelikle, bireyler, sadece elde ettikleri gelirlerini harcamakla kalmayıp, aynı zamanda gelecekteki gelirlerini de sistemin ipoteği altına sokmakta, böylelikle sistem dışına çıkışları iyiden iyiye güçleştirilmektedir. Artan kredi kartı borçlarının, boş zamanlarından seve seve vazgeçerek fazla mesai yapmaya ya da ek iş yapama istekli bir çalışan ordusu yaratması şaşırtıcı olmamalıdır.

“Boş zamanın manipülasyonu” süreci daha önce de ifade edildiği üzere çok boyutlu olarak işlemektedir. Bu boyutlardan bir diğeri ise, bireylerin işsiz kalma ile ilgili “algılarının manipüle” [9] edilmesidir. Gazeteci İsmet Berkan’ın işsiz kaldığında içine düştüğü ruh halini ve açmazı betimlediği köşe yazısı bu konu açısından çarpıcı bir örnek niteliğindedir:

“İlk bir hafta evden dışarı adımımı atmadım. Öylece oturdum. TV seyrettim. Kahve içtim. Aldıklarımı bakkala hesaba yazdırtım. Doğru dürüst düşünmedim bile. Ama o bir haftanın sonunda, kendimden de evden de çok sıkıldım ve kendimi dışarı atmak üzere harekete geçtim. İşte o an cüzdanımda hiç para olmadığını hatırladım. Hemen, akşamları eve geldiğimde cebimdeki demir paraları içine attığım kovaya saldırdım. Böylece ‘Çalışmak gerekli midir?’ sorusunun cevabını bir anda buldum. Çalışmak maalesef gereklidir, çünkü böylelikle hayatımızı satın alırız. Günümüzün sekiz - on saatini bir işyerine, bir patrona satarız, karşılığında geri kalan zamanlarımızı satın alırız. Çalışmak, mirasyedi ya da rantiyeye olmayanlar için bu yüzden şarttır. Hayatta kalmamızın icat edilmiş, bilinen tek yoludur.” (Berkan, Radikal Gazetesi, 31.01.1999)

Benzer bir örneği Bauman da vermektedir:

“Eve tıklı kalma hissi işsizlerin en sık şikayetlerinden biri... işsiz insan yalnızca kendini sıkılmış ve hüsrana uğramış olarak görmüyor, [fakat] kendisini böyle görmesi (zaten gerçekten böyledir) onu ayrıca sinirli de yapıyor. Sinirlilik işsiz insanın günlük yaşamının daimi bir özelliği haline geliyor... Stephen Hutchens araştırmaya katılanlardan (işsiz erkek ve kadınlar) yaşadıkları hayat tarzı için hissettikleri hakkında şu bilgileri aldı: “Sıkılmıştım, kolayca depresyona giriyordum, çoğu zaman sadece evde oturuyor ve gazete okuyordum.” “Evde çok kalıyorum, sadece param olduğunda, o da böbürlenecek kadar hiç değil, arkadaşları görmek ve bara gitmek için çıkıyorum.” Hutchens bulgularını şu sonuçla nokt alıyor: “İşsiz olma tecrübesini tanımlayacak en yaygın sözcük kesinlikle “sıkıcı”dır... Sıkıntı ve zaman sorunları; “yapılacak hiçbir şey”i olmamak...” (Bauman, 1999: 61)

Her iki örnekte de görüldüğü üzere, işsizlik ve buna bağlı olarak tüketememek, sıkıntı ile özdeşleşmiş durumdadır. Sistemin bireyleri etkilediği unsur böylelikle sadece kendi geçim sorunları, yani hayatta kalabilme yeteneğinden yoksun bırakılma değil, aynı zamanda sistemin kendilerine alternatifsiz olarak sunduğu yapacak bir şeyin olmadığı duygusu yani sıkıntıdır.

Gerçekten, sistemin öngördüğü biçimde üretim sürecine dahil olmayanların şikayetçi oldukları sıkıntı duygusu, sistemin boş zamanı tüketim aracı olarak oluşturduğu konusunda da ilginç bir ipucu vermektedir. Çünkü, işsiz kalan bireylerin, geçim endişesinin dışında yaşadıkları en büyük bunalım boş zaman faaliyeti olarak benimsetilmiş tüketim görevini yerine getirememenin verdiği sıkıntı ile özdeşleşmiştir. Bu ise, ekonomik sistemin ne denli güçlü bir “algı manipülasyonu” ortaya çıkardığının güçlü bir delilidir. Oysa,

“Sıkıntı, tüketim dünyasında yeri olmayan ve tüketim kültürünün yok etmeye çalıştığı bir şikayettir. Tüketim kültürünün tanımladığı şekilde mutlu bir yaşam, içinde devamlı “bir şeylerin olduğu”, yeni, heyecanlı, yeni bir şeyler olduğu için heyecanlı bir yaşamdır. Tüketim kültürünün sadık eşi ve kaçınılmaz tamamlayıcısı tüketim piyasası hüzne, bezginliğe, aşırı doymaya, melankoliye, öfkeye, bıkkınlık ve iç geçmesine – rahatlık ve bolluk içinde geçen bir yaşama bir zamanlar musallat olan tüm rahatsızlıklara karşı bir sigortadır. Tüketim piyasası hiç kimsenin hiçbir zaman “her şeyi denemiş olmak”tan ve böylece hayatın sunmak zorunda olduğu hazlar bütününe tüketmekten dolayı çaresiz ve umutsuzca kederli hissetmemesini temin eder.” (Bauman, 1999: 61-62)

Sistemin öngördüğü biçimde, “boş zaman, gerçek anlamda “boş” olmamalıdır; planlanması ve değerlendirilmesi gerekir ama daha da önemlisi ekonomi ile iç içe geçmelidir[10]. Değerlendirilen zaman, üretim süreçleri içinde kalmayı gerektirirken modern kapitalist sistemde, boş zaman tüketime ayrılan bir zaman olarak yeniden tanımlanır.” (Yanıklar, 2006: 176) “Ancak bir kere uyarılan tüketici arzularının yeniden toplumsal olarak kontrol altına alınması güçtür.” (Bocock, 2005: 115).

Bu noktada şunu ileri sürmek gerekir: Bireylerin kendileri için ayrılmış zaman, çalışma ile ifade bulunduğundan, çalışmıyor olma boş zamanı üretmemektedir. Böylelikle kişi boş zamanın farkına varamamaktadır. Çünkü bireyin boş zaman algısı boş zamanın çalışma dışındaki zaman olarak varsayımında sabit fikir haline gelmiştir. Diğer yandan, boş zamanın diğer bir boyutu olan sistemin devamlılığı için üretim sürecinin sağlanmasını içermek üzere boş zamanda tüketim faaliyeti, çalışma olmaksızın gelirden yoksun kişiler tarafından tüketememeye bağlı olarak değerlendirilemeyen ve bu nedenle bunaltı verdiği, sıkıcı olduğu kabul edilen bir zaman dilimine dönüşmektedir. Bunun anlamı, boş zamanın gerçekten de boş olmadığı ve bireyin kendi boş zaman dilimi üzerinde serbestçe tasarruf hakkının bulunmamasıdır. Bu nedenle, tüketimin yapılamadığı bir boş zaman dilimi kişi üzerinde yetersiz, eksik ve sıkıntı verici bir zaman olarak görülmektedir.

3. Boş Zamanın Manipülasyonu ve Çalışma

Bugünkü hakim ekonomik sistem için üretim tek başına anlamlı bir süreç değildir. Bu nedenle, tüketim sürekli olarak uyarılarak üretim anlamlı kılınmaya çalışılmaktadır. (Yırtıcı, 2005: 99). Böylelikle sistem, kendi varlığını ve sürekliliğini garanti altına almayı amaçlamaktadır.

Sistemin oluşturduğu üretim sürecine katılan bireylerin amacı, sistemin bir parçası olarak üretimde yer almak değil, sistemin üretime katılanlara vaat ettiği ödülü, yani geliri elde etmektir. Gelir elde etmenin cazibesi, bireylerin tüketimlerini bu gelir ile gerçekleştirecek olmalarıdır. Benzer bir biçimde Kiray, gelirin arzulanır doğasını, toplumsal tabaklaşmanın varlığa dayanmasının artmasıyla, tüketimin temel noktasını oluşturan gelirin ön plana çıkmasına bağlamaktadır. (Kiray, 2005: 109).

Günümüzde, elde edilen gelir tek başına bireylerin sosyal statüsünü belirlememekte, yapılan tüketim (özellikle gösteriş amaçlı tüketim) sosyal statünün belirlenmesine ve güçlendirilmesine yönelik olmaktadır. Bu nedenle bir üretim-tüketim sarmalından bahsetmek mümkündür. Bunun anlamı üretici güç olan emeğin aynı zamanda çeşitli biçimlerde tüketimin içerisine çekilmesinin yanı sıra üretici olmayan kişilerin de tüketim içerisine çekilmesidir. Böylelikle de, vaat edilen boş zaman aslında üretim sürecine katılarak elde edilen gelirin yine üretim sürecinin sonucunda ortaya çıkarılan mal ve hizmetlerin tüketilmesine yönelik olarak tasarlanmış bir zaman dilimi olarak ortaya çıkmaktadır.

Diğer yandan, sistem sadece üretici bireyin tüketimini öngörmemektedir. Çünkü, bir bireyin tek başına yapabileceği tüketim miktarı sınırlıdır. Oysa, “boş zamanın manipülasyonu” ile hem üretici birey kendisinin ya da diğer üretici bireylerin ürettiği mal ve hizmetleri tüketmeye teşvik edilmekte hem de üretici olmayan bireyler de tüketim arzusu ile manipüle edilmektedir.

Daha önce de, boş zaman algısının günümüzde üretim süreci dışında kalan zaman dilimi olarak tanımlanma eğiliminden bahsedilmişti. Ancak bu ifade, sadece üretici bireylerin tüketebileceği yönünde anlaşılmalıdır. Tüketim, üretici olsun ya da olmasın toplumdaki bütün bireyler için geçerli olan bir faaliyettir ve aynı zamanda sistem tarafından toplumun bütün üyelerine yüklenmiş bir görevdir. Bu noktada şunu ileri sürmek mümkündür: Üretici bireyler, üretim sürecinde yer almalarının ödülü olan geliri elde ederken kendilerinden beklenen, bu geliri sistem dışına çıkarmadan yine sisteme geri döndürmeleridir. Bunun için tasarlanmış yöntem tüketimdir. Dolayısıyla üretici bireyler tüketim için gerekli parasal kazancı elde ettikleri için tüketmekle yükümlüdürler. Oysa, bu bireylerin belirli bir tüketim sınırları vardır. Bu nedenle, bu bireylerin sistem tarafından sağlanan gelirlerinin bir kısmını harcamama riskleri bulunmaktadır. Böylelikle, elde edilmiş gelirin tamamının ve hatta gelecekte elde edilecek gelirlerin de, yine sisteme borçlanma pahasına olsa da (örneğin kredi kartları, uzun vadeli ev kredileri gibi), üretim sürecine bağlı bireylerin bakmakla yükümlü oldukları üretici olmayan bireylerin (Örneğin çalışmayan eşleri, çocukları gibi) de sisteme dahil edilip, tüketimleri aracılığıyla sisteme geri döndürülmesi gerekmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse, üretim sürecine katılsın ya da katılmasın belirli bir gelir üzerinde hak sahibi olan bütün toplum üyelerinin tüketim aracılığı ile ekonomik sistemin devamlılığını sağlayabilmek için tüketimin içerisine dahil edilmeleri gerekmektedir.

Makalenin genel çerçevesinden uzaklaşmadan örnek vermek gerekirse, günümüzün önemli bir tüketici topluluğunu oluşturan çocuklar, üretim sürecine dahil edilmemenin sağladığı boş zamanlarını televizyon seyrederek geçirdiklerinde, izledikleri kendilerine hitap eden programların etkisiyle, bu programların kahramanların oyuncaklarını alma isteği duymaktadırlar. Böylelikle, üretim sürecinin bir parçası olan ebeveynlerinin, kazançları ile satın almayı düşünmeyecekleri ürünlerin

tüketicisi konumuna gelmelerini sağlamaktadırlar. Bunu anlamı üretici olmasalar da tüketerek ekonomik sisteme karşı kendilerine atfedilmiş bulunan tüketme yükümlülüklerini yerine getirmeleridir. Üretici bireyler için tüketim ise kendini yenileme, yeniden üretme işlevini görmektedir. Böylelikle, üretim sürecinin kendilerine empoze ettiği zorlamadan biraz olsun sıyrılma imkanına, rahatlama duygusuna kavuşmakta ve aynı zamanda yeniden üretici güçlerini yenileme fırsatına kavuşmaktadırlar.

Bir başka örnek turizm için de verilebilir. Gerek yoğun çalışma temposu gerekse işin örgütlenmesine bağlı olarak ortaya çıkan şehirleşme ve barınma düzeni nedeniyle hissettikleri baskı nedeniyle insanlar ikamet ettikleri yerlerden uzaklaşma eğilime girmişlerdir. Turizm sektöründe son yıllarda görülen canlanma ve çalışanların mutlaka tatile çıkması gerektiği yönünde yaygınlaşan genel kanı bu savı destekler niteliktedir. Çünkü, turizm faaliyetlerine katılan bireylerin beklentileri vardır ve bu beklentiler “filmler, televizyon, edebiyat, gazeteler, dergiler gibi görsel ve yazı etkinliklerle yapılandırılır ve sürdürülür.” (Berber, 2003: 207) Bu noktada, yine “algının manipülasyonu” kavramı gündeme gelmektedir. Daha önceki bölümde sıkıntı algısının manipüle edilmesi gibi, rahatlama algısı da manipüle edilmektedir. Mutlu insanların olduğu huzur vaat eden görüntüler, insanları turizm sektörünün ürünlerini tüketmeye yönlendirmektedir.

Turizm sektörünün vaat ettiği rahatlama ve huzur bulma vaatlerinin benzerini, günümüzde çılgınlık boyutuna gelmiş alışveriş tutkusu da sağlamaktadır. Bireylerin algıları tüketim ile mutluluğa ulaşılabilirliği yönünde manipüle bulunmaktadır.

Ritzer, büyük mağazalar ve alışveriş merkezleri için kullandığı “tüketim katedralleri” terimini buralara yapılan ziyaretleri dini bir ritüele benzettiği için vermiştir. (Bozbeyoğlu, 2002: 10) Ritzer’ın, tüketim merkezleri için böyle bir tanımlama vermesi boşuna değildir. Çünkü, artık bireyler tüketimden haz almakta, tüketerek mutlu olmakta ve dini bir ibadet yapar gibi huzur aramaktadırlar. Ancak, bu tespit doğru olmakla beraber bir açıdan da yetersizdir. Gerçekten, günümüzde bir boş zaman değerlendirme ve rahatlama, mutlu olma ve huzur bulma aracı olarak büyük mağazalara ve alışveriş merkezleri, ziyaret etmek, vitrinlere bakmak, alışveriş yapmak ya da hiç değilse yemek yiyip, filme gitmek için tasarlanan mekanlar olarak görülmektedir. Rahatlama ve huzur bulma yönüyle, dini bir ritüel olarak düşünülmesi doğrudur ancak

tanım kanımca yetersiz kalmaktadır. Çünkü, bireyler ve özellikle gençler bu mekanları sadece tüketim amacıyla değil sosyalleşmek amacıyla da ziyaret etmektedirler. Fiske'nin belirttiği gibi gençler atmosferi ve imajları tüketmek için bu tip merkezlere gitmektedirler (Bocock, 1997: 111). Ancak, mekanlar kolektif olsa da, "kolektif tüketim" diye bir şey yoktur. Tüketim yalnız ve bireysel olarak yapılan bir aktivitedir (Bauman, 1999: 49). Çünkü amaç, diğerlerine bu mekanlara gidebildiğini ve gerekirse bu mekanlardan alışveriş yapabilecek kadar varlıklı olduğunu göstermektir.

Boş zamanın manipülasyonu sadece tüketim ve sosyal statü açısından değil, yukarıda bahsedilen üretim – tüketim sarmalı nedeniyle de bireylerin çalışmaya yönlendirilmesi açısından eşsiz bir güdüleyici olma özelliğini de barındırmaktadır. Sadece kendi tüketimlerini değil, aynı zamanda bakma yükümlü oldukları bireylerin de tüketimlerini karşılayabilmek amacıyla bireyler üretim sürecinin içine daha fazla çekilmekte, meslek seçimleri ve çalışma tercihleri de farklılaştırılmaktadır. Çalışmanın iyi bir kazanç kaynağı olması gerektiği yönündeki beklenti, çalışan bireylerin meslekleri ile olan bağı zayıflatmaktadır. Çünkü, kazanç güdüsünün ön plana çıkmasıyla, yapılan işten ya da sahip olunan meslekten keyif alınması ögesi arka plana itilmekte, öncelik keyif alınmasa ve hatta mutsuz olursa da para kazanmaya verilmektedir. Bu durum da ironik olarak yaptığı işlerden mutlu olmadıkları için daha fazla bunalan ve bunaldıkları için de mutluluğu daha fazla tüketme arzusunu taşıyan bireylerin oluşumunu sağlamaktadır. Böylelikle, tek bir üretim sarmalından değil aynı zamanda birbiri içine geçmiş karmaşık üretim tüketim sarmallarından bahsetmek mümkün olmaktadır. Dolayısıyla boş zamanın manipülasyonu sadece bireylerin tüketim bilinçlerini ve arzularını değil, aynı zamanda çalışma güdülerini ve meslek tercihlerini de manipüle etmektedir.

Veblen bazı mesleklerin, özellikle Aylak Sınıfın varlığını koruyup güçlendiren ve ayrıcalıklı tüketimlerini sağlayan meslekler, itibar gördüğünü söylemektedir. (Veblen, 2005: 153-154). O halde, çalışan sınıfların da mesleki itibarlarının bu sınıf tarafından belirlendiğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Basit bir mantıkla, "Aylak Sınıf"ın kendi varlıklarını koruyacak, geliştirecek ve kendi isteklerini tatmin edecek meslekleri ön plana çıkarması kaçınılmaz görünmektedir. Dolayısıyla, mesleki itibarın belirleyicisi "Aylak Sınıf" olmaktadır.

Kısaca, günümüz ekonomik sistemi içinde hür olarak yaşamlarını sürdüren kölelerin varlığından bahsetmek mümkündür. Çünkü, günümüzde varlığın vazgeçilmez koşulu haline getirilen ve kimlik kazanmanın olmazsa olmaz koşulu bulunan tüketim ve bunu sağlamak için kazanç peşinde koşan insanlar sistem tarafından kendilerine empoze edilen meslekleri, çalışma ve üretim biçimlerini koşulsuz kabul eder hale gelmektedirler. Asıl dehşet verici olan ise, insanların sistem içerisindeki insani duygularını ve doğal arzularını yitirme konusunda ilk boş zaman olarak adlandırılabilir çocukluk döneminde bu duruma uygun hale gelecek şekilde hazırlanmaları ve bu dönemin daha çok eğitim sistemi ile buna yönlendirilmesi[11]. Illich'in aşağıda yer alan sözleri, daha önce bahsedilen çocukluğun icadı ve bu icadın hakim ekonomik sistemin çıkarları doğrultusunda eğitim ile doldurulması yönündeki savı destekler niteliktedir:

“Köyde dil, mimari, iş, din, aile alışkanlıkları karşılıklı açıklayıcı, destekleyici olarak birbiriyle uyum içindeydi ve birinin gelişimi diğerinin gelişimini zorluyordu. Ayakkabı onarımcılığı veya ilahi okuma gibi belirlenmiş hedeflere uygun çıraklık bile uzmanlaşmış çalışmaların sonucuydu. Bir çırak, ustalığa veya kilise hizmetlerine yardım ediyordu. Eğitim ne zaman doldurmak için işle ne de boş vakitle yarıştı. Neredeyse bütün eğitim uğraşı karmaşık, tasarlanması bütün yaşamı alan bir süreçti.” (Illich, 2006: 39)

Sistem, insan yaşamı içinde önemli bir zaman dilimini tutan bir boş zaman dilimini oluşturmuş ve bu boş zamanı da kendi çıkarlarına hizmet eder hale getirmiştir. Bu boş zaman dilimi içerisinde öncelikle geleceğin üreticileri ve aynı zamanda tüketicileri sisteme uygun bir biçimde zihinsel olarak hazırlanmakta ve hem o zaman dilimi içerisinde hem de gelecek zaman dilimi içerisinde kendisine sunulan tüketim kalıplarını benimser hale getirilmektedir. Bu, sistemin devamlılığı için zorunlu bir süreçtir.

Tüketim kalıplarının benimsenmesinde sosyal ilişkilerin ve statü ilişkilerinin de önemli bir rolü olduğu gözden kaçmamalıdır. Bazı toplumlarda statü doğuştan kazanılan bir unsur olduğu için tüketim statünün vurgulanmasına hizmet ederken, statünün sonradan kazanıldığı toplumlarda hem rekabetçi hem de taklitçi özelliği ile bu sosyal sürece hizmet etmektedir (Kıray, 2005: 120). Aylak Sınıf olarak tanımlanan sınıflar da dahil olmak üzere bütün bireylerin bu anlamda tüketim

yapması zorunludur. Veblen'in ifadesiyle, "Kişinin saygınlığını kazanıp koruması için yalnızca servet ya da güç sahibi olması yeterli değildir. Saygınlık ancak kanıta dayandığında bahşedildiğinden, servet ya da güç kanıtlanmalıdır." (Veblen, 2005: 40). Bu nedenle, bireylerin öncelikleri manevi tatminden çok tüketimlerini destekleyerek kendilerine statü kazandıracak olan maddi tatmini yüksek mesleklere yönelmektedir. Sağlanan maddi tatmin de boş zamanların tüketim amacıyla tüketiminde kullanılmakta ve tüketim, bireyin statü kazanmasını ya da mevcut statüsünü pekiştirmesini sağlamaktadır.

Bu nedenle, sadece zamanın kendisi değil aynı zaman da zamanın tüketildiği fiziksel ya da sanal ortamlar dahi tüketim yönlü manipülasyonu hakimiyeti altına girmiş bulunmaktadır. Bireyler, boş zaman olarak nitelendirilen sürelerde tüketim merkezlerine çekilmektedirler. Bu yapmak istemeyenler için ise hemen güçlü bir boş zaman kullanım aracı olan televizyon devreye girmekte, bu araçtan da uzak durmaya çalışanlar için radyo, gazete, dergi gibi daha bir çok manipülasyon amacı taşıyan araç devreye sokulmaktadır. Dolayısıyla, günümüz anlamında boş zamanların değerlendirilmesinde tüketim yönelimli manipülasyondan uzak durmak mümkün görünmemektedir.

Sonuç

Çalışan bireyler için bir vaat niteliğindeki boş zaman, anlamı ve uygulaması itibarıyla denetim altına alınmış bir zaman dilimini içerdiği için kelime anlamını gerçekte karşılamamaktadır. "Boş Zaman" kavramı ilk olarak Veblen tarafından, maddi mal varlıkları nedeniyle fiziksel olarak üretim sürecine katmayan grupları tanımlamak için kullanılmış olmasına rağmen günümüzde daha çok çalışan bireylerin çalışma süreleri dışında geçen zamanı tanımlamaktadır.

Boş zaman kavramının anlamsal sorunu dışında içerdiği diğer bir sorun da bireylerin boş zamanlarını kullanırken ekonomik sistemin kendilerine empoze ettiği tüketim görevini yerine getirmek zorunda kalmalarıdır. Diğer bir ifade ile, bireyler üretim süreci içerisindeki görevlerini tamamladıktan sonra kendilerine verilen boş zaman içerisinde de tüketerek ekonomik sistem içerisindeki görevlerini yerine getirmek durumundadırlar. Bu nedenle, bireylerin denetim altına alınmış olan boş zamanlarının ne olduğunun ve içinin nasıl doldurulacağına da denetim altına alınması gerekmektedir. Bu amaçla da boş zaman manipüle edilmektedir. Boş zamanın sistem tarafından belirleniyor

olması ve iinin nasıl doldurulacağına da sistemin karar veriyor olması nedeniyle bu duruma “boş zamanın manipölasyonu” ismini vermeyi uygun gördüm.

“Boş zamanın manipölasyonu” çok boyutlu bir süreci kapsamaktadır. Bu süreç içerisinde çocukluk gibi bir zaman dönemi sistem tarafından icat edilebilmekte, bu dönem içerisinde bireyler, her türlü iletişim araçları kullanılarak güdülenmekte ve önce tüketim, sonra da hem üretim hem tüketim ordularındaki görevleri iyice benimsetilmektedir. Kuşkusuz, çocukluk, sistem tarafından icat edilmiş ve tasarlanmış tek zaman dilimi değildir. Ancak çok çarpıcı bir örneği göstermektedir. Çünkü, bugün için çocukluk ekonomik sistem için çok kazançlı bir zaman diliminin ötesinde geleceğın üreticilerinin ve tüketicilerinin üretilmesinin yanı sıra şartlara göre bireyin doğumdan itibaren tüketim ile üretim görevlerini üstlenmesini de sağlamaktadır. Böylelikle çocukluk dönemi, boş zamanının ve tüketiminin manipöle edilmesine alışmış, sistemin ihtiyaçlarını karşılamak üzere eğitilmiş ve yetiştirilmiş bireylerin üretimi görevini üstlenmiştir.

“Boş zamanın manipölasyonu” sürecinde rastlanan diğer çarpıcı bir durum da, bireylerin algılarının manipöle edilmesiyle oluşturulan, “çalışmamak gelir elde edememek anlamına gelir, gelir elde edememek de tüketememek anlamına gelir; her ikisi de sıkıntı verir” algısıdır. Bu algı yardımıyla bireyler, sıkıntıdan kurtulmak amacıyla kendilerini hesapsız kitapsız olması için bütün araçların sağlandığı tüketim çılgınlığının kollarına bırakmaktadırlar.

“Boş zamanın manipölasyonu” üretim-tüketim sarmalının bir garantisi olarak ele alınmaktadır. Gerçekten, uygulamada, bireyler boş zamanlarında tüketebilmek amacıyla kendilerine empoze edilen üretim sürecine sorgulamadan katılır konuma gelmişlerdir. Böylelikle boş zaman sadece tüketimin denetim altına alınmasını değil, aynı zamanda üretimin de denetim altına alınmasını sağlamaktadır.

Sonnotlar

[1] Boş zaman kavramı ile ilgili ayrıca bkz. (Bozkurt, 2000: 17). Boş zaman algısının tarihsel değişimi için bkz. (Bozkurt, 2000: 20-21). Ayrıca, kapitalizmin gelişmesinde ve güçlenmesinde büyük rol oynayan Protestan etikle ilgili bilgi için bkz. (Bozkurt, 2004: 250-252). Protestan etiğin (Özellikle Calvinistlerin), sıkı çalışma, zamanı israf etmeme ve tutumlu olma şeklindeki öğretisi, kapitalizmin gelişmesinde ve güçlenmesinde büyük rol oynamıştır. Ancak günümüzde kapitalizm bu öğretiye sırt çevirmiş görünmektedir. Püriten etikten hedonizme doğru bir kayış söz konusudur. Kapitalizm artık varlığını püriten etiğe dayanarak değil, hedonizmi teşvik ederek sürdürmektedir. Konu ile ilgili görüşler için bkz. (Bozkurt, 2000: 34-36).

[2] Giddens da kapitalizm ile birlikte farklı bir zaman anlayışının ortaya çıktığına işaret etmektedir: “Kapitalizm öncesi çağda ... [g]elenek, geçmişin içinde bugünü barındırıyordu ve bugün modern Batı toplumlarında egemen olandan daha farklı bir zaman anlayışı ortaya koyuyordu. Bireyin günü, bugün olduğu gibi, “çalışma zamanı” ya da “boş zaman” olarak bölünmemişti ve “çalışma” ne zaman ne de mekan olarak diğer faaliyetlerden net bir şekilde ayrılmıştı.” (Giddens, 2005: 15).

[3] Bu konuyla ilgili olarak Veblen Kadın Giysilerini örnek göstermektedir. Veblen’in “Başkası Namına Aylaklık” ve “Başkası Namına Tüketim” olarak tanımladığı bu durum kadınların kıyafetlerindeki görünür lüks ve rahatsızlığın hem kadınların çalışmaya ihtiyaçlarının olmadığını göstermesi hem de kendisine bunları temin eden kocasının maddi gücünü göstermesi bakımından kocasına itibar sağlayan bir özellik taşımaktadır. Kısaca Veblen, “... bu nedenle de evin kadını ne kadar pahalı ve açık şekilde verimsiz ise hayatları evin veya reisinin itibar amacı için o kadar takdire değer ve etkindir” demektedir. (Veblen, 2005: 118-123)

[4] Postman, çocukluğun yokoluş dönemine geçtiğini ileri sürmektedir. (Bkz. Postman, 1995: 89- 192.)

[5] Lafargue, makineleşmeye rağmen insanların boş zamana kavuşamamasının suçunu yine çalışanların kendisine yüklemiştir (Lafargue, 1996, 37-38). Ona göre çalışanlar, ölesiye çalışmayı kendileri istemektedir.

[6] Veblen de, kişinin kendi ihtiyaçlarını karşılamasının sistem tarafından “israf edilmiş emek” olarak görüldüğünü söylemektedir (Veblen, 2005: 109-110).

[7] Gorz’un “İnsanların, tüketim arzularını sınırlandırmayı seçmelerini engellemek için, çalışma saatlerini sınırlandırmayı seçmelerinin engellenmesi gerekir.” sözüne atıfta bulunarak Lodziak, “İnsanlar, özerk etkinlik için kullanabilecekleri çok az boş zamanlarında, ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olan paranın fazlalığını harcamaktan başka ne yapsınlar?” diye sormaktadır (Lodziak, 2003: 54). Buna ek olarak Gorz, profesyonellerin bir sınıf ya da kast haline gelmelerine engel olmak için çalışma sürelerinin azaltılmasının gerekli olduğunu söylemektedir. (Gorz, 2000, 144).

[8]Gerçekten Adorno da buna benzer bir ifade ile, Pazar günlerinin vaat edilenlerin gerçekleşmemesi nedeniyle yetmediğini, yetersiz kaldığını söylemektedir. (Lodziak, 2003: 59). Lodziak, bunun sahip olduğumuz boş zamanın fazlasıyla parçalanmış olmasından kaynaklandığını söylemektedir. (Lodziak, 2003: 51).

[9] “Algının manipülasyonu” kavramından kastım, kişinin içinde bulunduğu koşulda neler hissetmesi gerektiğinin hakim ekonomik sistem olan kapitalizm tarafından kendisine dikte edilmiş olmasıdır. Örneğin, çalışmamak ve buna bağlı olarak tüketememek sıkıntı ile özdeşleştirilmiştir.

[10] Douglas ve Isherwood üretim ve buna bağlı olarak tüketim sürecine katılmamanın fakirlerin elinde bolca zaman birikmesi anlamına geldiğini şu şekilde ifade etmektedirler: “Üretim sürecine bütünüyle katılmış olmama gerçeği, fakirlerin ellerinde bolca biriken zamanı açıklayan etkidir. Bu bolluk, zamanlarını aldığı düşünülebilecek tüm ev içi işlere karşın böyledir. Ama fakirlerin tüketim süreçlerinde çok fazla yer almayışlarının da onlara daha fazla zaman sağladığı iddia edilebilir... Staffen Linder aylak sınıf denilen sınıfların hiç durmadan, hararetle bir biçimde, neredeyse sabit bir zaman dilimine gitgide çok reel tüketimi dahil etmeye çalıştıklarına işaret eder.” (Douglas ve Isherwood, 1999: 202). Aktarılan bu görüşlerde özellikle iki nokta dikkat çekmektedir: Bunlardan ilki, üretim sürecine katılmamış olmanın fakirlikle özdeşleşmiş olması ve fakirlerin durumlarının yeterince tüketemiyor olmalarıyla tescil edilmesidir. Aynı şekilde, zamanın üretim ve tüketim faaliyetleri olmak üzere bölünmüş olduğu da yazarlar tarafından kabul edilmektedir. Fakirlerin elinde kalan zaman, kapitalizm açısından anlamsız bir zaman dilimidir. Çünkü, ne üretim ne de tüketim amacıyla kullanılmaktadır. İkinci nokta ise, Linder’in aylak sınıfın, reel tüketimin zaman boyutuna olan ilgisine dikkat çekmesidir. Linder’in tespiti bir noktaya kadar doğrudur. Linder, reel tüketimin arttırıldığı zaman dilimini sabit bir zaman dilimi olarak ele almaktadır. Oysa, reel tüketimin yanı sıra tüketim için ayrılan zaman da arttırılma eğilimindedir.

[11] İngilizce’de okul anlamındaki “school” sözcüğü boş zaman anlamındaki Yunanca “schole” sözcüğünden türetilmiş olup (Bkz. Nisbett, 2005: 21) , diğer bazı yabancı dillerde de (Alm. schule; Fra. ecole, scolaire) okul anlamında kullanılan sözcükler buradan türetilmiştir.

Kaynakça

Aytaç, Ömer, "Tüketimcilik ve Metalaşma Kıskaçında Boş Zaman", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 11, 2006.

Bauman, Zygmunt, **Çalışma, Tüketimcilik ve Yeni Yoksullar**, (Çev: Ümit Öktem), İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1999.

Berber, Şakir, "Sosyal Değişme Katalizörü Olarak Turizm ve Etkileri", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 9, 2003.

Berkan, İsmet, "Çalışmak Gerekli midir?", **Radikal Gazetesi**, 31.01.1999.

Bocock, Robert, **Tüketim**, (Çev.: İrem Kutluk), Ankara, Dost Kitapevi Yayınları, 1997.

Bozbeyoğlu, Sibel, "Eskimeyen Toplumbilimci Zola", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 21, Cilt: 19, 2002.

Bozkurt, Veysel, **Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği**, Bursa, Alesta Yayıncılık, 2000.

Bozkurt, Veysel, **Değişen Dünyada Sosyoloji: Temeller, Kavramlar, Kurumlar**, İstanbul, Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2004.

Douglas, Mary ; Isherwood, Baron, **Tüketimin Antropolojisi**, (Çev: Erden Attila Aytekin), Ankara, Dost Kitapevi Yayınları, 1999.

Giddens, Anthony, **Sosyoloji, Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş**, (Çev: Ülgen Yıldız Battal), Ankara, Phoenix Yayınevi, 2005.

Gorz, André, **Elveda Proleterya**, (Çev: H. Turan), İstanbul, Afa Yayınları, 1986.

Gorz, André, "Kişi, Toplum, Devlet", **Postmodernist Burjuva Liberalizmi**, (Çev: Yavuz Alogan), İstanbul, Mavi Ada Yayınevi, 2000.

Illich, Ivan, **Okulsuz Toplum**, (Çev.: Celal Öner), İstanbul, Oda Yayınları, 2006.

Kıray, Mübeccel, **Tüketim Normları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2005.

Lafargue, Paul, **Tembellik Hakkı**, (Çev: Vedat Günyol), 7. Basım, İstanbul, Telos Yayıncılık, 1996.

Lodziak, Conrad, **Kapitalizm ve Kültür, İhtiyaçların Manipülasyonu**, (Çev: Berna Kurt), İstanbul, Çitlembik Yayınevi, 2003.

Mullett, Sheila, "Leisure and Consumption: Incompatible Concepts?", **Leisure Studies**, Volume: 7, 1988.

Nisbett, Richard E., **Doğulular ile Batılılar Nasıl –ve Neden- Birbirinden Farklı Düşünürler? Düşüncenin Coğrafyası**, (Çev.: Gül Çağalı Güven), İstanbul, Varlık Yayınları, 2005.

Philp, Bruce, "Marxism, Neoclassical Economics and the Length of the Working Day", **Review of Political Economy**, Volume:13, Number: 1, 2001.

- Postman, Neil, **Çocukluğun Yokoluşu**, (Çev.: Kemal İnal), İstanbul, İmge Kitapevi Yayınları, 1995.
- Schiller, Herbert , **Zihin Yönlendirenler**, (Çev.: Cevdet Cerit), 2. Basım, İstanbul, Pınar Yayınları, 2005.
- Sırım, Veli, "Kredi Kartları ile Tutsak Alınan Hayatlar", **Zaman Gazetesi**, 04.09.2004.
- Yanıklar, Cengiz, **Tüketimin Sosyolojisi**, İstanbul, Birey yayıncılık, 2006.
- Yırtıcı, Hakkı, **Çağdaş Kapitalizm'in Mekansal Örgütlenmesi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Veblen, Thorstein, **Aylak Sınıfın Teorisi**, (Çev.: Zeynep Gültekin, Cumhur Atay), Erzurum, Babil Yayınları, 2005.
- Yin, Xiangdong, "New Trends of Leisure Consumption in China", **Journal of Family and Economic Issues**, Vol: 26